

Teisės principai Lietuvos teisės sistemoje: lemia ar nukreipia?

Giedrė Lastauskienė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto

Viešosios teisės katedros docentė

Socialinių mokslų (teisė) daktarė

Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva

El. paštas: giedre.lastauskiene@tf.vu.lt

Pagrindiniai žodžiai: teisės principai, teisės normos, teisės sistema, konstitucinis teisinės valstybės principas.

Įvadas

2022 m. Vilniaus universiteto Teisės fakulteto surengta Teisės mokslo pavasario konferencija buvo skirta privatinės teisės sričiai. Vienas iš daugiausia atgarsių sulaukusių buvo profesoriaus V. Mikelėno pranešimas „Principas v. taisyklė: konfliktas tarp teisinio neapibrėžtumo ir teisinio aiškumo“¹. Profesorius išreiškė susirūpinimą, kad dėl teisės principų taikymo egzistuoja daug problemų, kurias mes dažnai ignoruojame, ir kaip galimai netinkamai išspręsto ginčo pavyzdį pateikė Lietuvos Aukščiausiojo Teismo (toliau ir – LAT) 2021 m. birželio 23 d. nutartį c. b. Nr. e3K-3-208-1075/2021, kurioje buvo pritaikyti teisės principai (teisingumo, protingumo ir sąžiningumo), siekiant pateisinti kalbos ir turinio požiūriu visiškai aiškios teisinės taisyklės netaikymą atvejui, kuriam ji buvo skirta. Mykolo Romerio universiteto profesorė S. Palevičienė vienoje iš žiniasklaidos priemonių gan kritiškai įvertino profesoriaus V. Mikelėno teiginius, nurodydama, kad jo kvestionuota LAT nutartis kaip tik esanti geras teisės aiškinimo ir taikymo pavyzdys: „LAT žingsnis analizuotoje byloje atskleidžia ne tik platų sprendimą priėmusių teisėjų akiratį, tačiau leidžia suvokti ir tai, kad Lietuva koja kojon žengia kartu su Europos privatinės teisės tendencijomis“ (Palevičienė, 2022). Taigi dviejų teisės profesorių pozicijos dėl šios konkrečios bylos išsprendimo ir dėl galėjimo byloje teisės principus pritaikyti tokiu būdu, kad būtų ignoruota (ir byloje netaikyta) kalbos požiūriu

1 Teisės mokslo pavasario konferencijos garso įrašas: <https://www.youtube.com/watch?v=l87dqj-Fkt-A&t=18829s>.

visiškai aiški teisinė taisyklė, išsiskyrė. Į šių dviejų teisės autoritetų ginčą sureagavo D. Murauskas, TeisėPro tinklalapyje užduodamas klausimą „Kodėl teisės principai neturi pakeisti teisės normų?“ ir išreikšdamas savo nuomonę šiuo teisiniu klausimu (Murauskas, 2022), o šiek tiek vėliau ir šios publikacijos autorė, publikuodama komentarus „Kur dėti kablelį? Teisės principai – taikyti pavojinga netaikyti“ (Las-tauskienė, 2022). Apie teisės principus parašyta labai daug. Tačiau teisės principų klausimas yra toks įdomus ir toks sudėtingas, kad prie jo tikrai galima (ir būtina) grįžti. Juo labiau kad tai yra viena iš teisinių kategorijų, kurių samprata Lietuvos teisės moksle per paskutinius tris dešimtmečius pakito iš esmės.

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas lėmė ne tik išsivadavimą iš sovietinės okupacijos ir visuomeninės santvarkos pasikeitimą, bet ir esminius teisinės paradigmos pokyčius. Iš pagrindų keitėsi ir teisės sistema, ir kitos su ja susijusios sistemos, kaip antai teisėkūros, jurisdikcijos, jurisprudencijos (teisės mokslo). Nurodyti pokyčiai reiškėsi pačiais įvairiausiais pavidalais, taip pat ir teisinių kategorijų turinio kaita bei naujais teisinio argumentavimo standartais – šios publikacijos kontekste pažymėtina, kad keitėsi ir teisės principų samprata: tiek teoriniu teisės tyrimo aspektu, tiek ir praktiniu teisės veikimo požiūriu.

Šios publikacijos tikslas – iš teisės teorijos (filosofijos) pozicijų peržiūrėti teisės principų suvokimo Lietuvoje pokyčius paradigmacinio lūžio laikotarpiu, iliustracijai pasitelkiant Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo (toliau ir – Konstitucinis Teismas) formuojamos praktikos fragmentą. Prielaidų šį tikslą pasiekti sukuria tam tikrų uždavinių įvykdymas: teisės principų apibrėžtį ir apibūdinimą išreiškiančių terminų apžvalga; teisės principų vietos teisės sistemoje ištyrimas; konstitucinio teisinės valstybės principo taikymo Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje ištakų ir jo taikymo kaitos tendencijų peržiūrėjimas.

Publikacija rengiama remiantis teisės principų klausimus nagrinėjusių ir galimai didžiausią įtaką Lietuvos teisės mokslui padariusių užsienio autorių (Harto, Dworkino, Alexy, Bergel ir kt.) darbais ir daug teisės principų klausimais rašiusiais Lietuvos teisės mokslininkais (Mikelėnu, Kūriu, Jankausku ir kt.) bei Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijos pavyzdžiais. Publikacijai parengti taikyti įprasti tokio pobūdžio darbams metodai, iš kurių daugiausia naudotasi dokumento analizės, kalbotyros ir sisteminiu metodais.

1. Metodologinės tyrimo prielaidos: skirties tarp teisės normų ir teisės principų pagrįstumas

Bendriausiu požiūriu, bet koks teisinis ribojimas (liepimas ar privalomos procedūros nustatymas) tampa privalomas tik tada, kai jis įtvirtinamas teisės normoje. Kontinentinės teisės tradicijoje daugumą tokių normų sukuria valstybinės institucijos.

Pergalę rinkimuose laimėjusios politinės jėgos siekia realizuoti savo tikslus ir ketinimus tiek įstatymų, tiek ir poįstatyminių aktų leidyba. Šis procesas paprastai vyksta sąmoningai, tikslingai kuriant teisinius taisykles, kurios padėtų pasiekti tam tikrą socialinį rezultatą. Teisiškai saistantis elgesys žmonėms, kuriems jis skirtas, visada reiškia apsunikinimą, kurį legitimuoja siekis subalansuoti asmeninius praradimus su bendruoju (tikėtinu) gėriu. Šiuolaikinės valstybės, be kita ko, ir Lietuva, disponuoja priemonėmis (teisinėmis, finansinėmis, organizacinėmis), kurios leidžia išsiaiškinti visos visuomenės ar tam tikros jos dalies, kurios gyvenimą svarstomo klausimo sprendimas ateityje paveiks, požiūrį ir įvertinti numatomo teisinio reguliavimo poveikį ir kaštus – taip atrodytų (bent jau idealiuoju lygmeniu) vakarietiškais standartais besiremianti teisėkūros politika. Tačiau teisiškai reikšmingi elgesio modeliai gali būti sukurti ir kitokiais būdais: teisiniais papročiais, teisminiais precedentais, teisės doktrinos darbais, teisės principais. Kiekvienas iš šių teisės egzistavimo pavidalų teisės mokslui įdomus (savaip įsiterpiantis į įstatymų leidėjo galią ir valią kurti teisę), tačiau, ko gero, būtent teisės principai sulaukia daugiausia susidomėjimo, nes tam tikrais atvejais būtent jų taikymas suteikia plačias galimybes teisėjui nukrypti nuo įstatymų leidėjo išleisto teisinio teksto ar jo tikrųjų ketinimų ir leidžia teisėjams patiems kurti teisę, nors tokiomis priemonėmis, kurios leidžia įvertinti būsimo reguliavimo padarinius ir kaštus ir kurias turi teisėkūros subjektai, teismas nedisponuoja.

Kaip žinoma, švelnioji teisinio pozityvizmo versija (dažnai tapatinama su Harto kuriama doktrina) teisę aiškina kaip išimtinai normų sistemą ir sunkiais teisiniais atvejais, kai teisės viduje atsakymo nėra, siūlo taikyti „kintamus teisinius modelius“, pavyzdžiui, *pakankamą* rūpestingumą (Hart, 1993, p. 405), ir neslėpti nei kad tokiais atvejais teisėjas kuria teisę, nei kad bylai išspręsti pasitelkiamos kitos normatyvinės sistemos kaip moralė, politika, religija. Aštriusi tokio (pozityvistinio) požiūrio į teisę kritikai (pavyzdžiui, Fulleris) klausimą „Kas yra teisė?“ keičia į klausimą „Kas yra gera teisė?“ ir siūlo, jų vertinimu, pranašesnę (nes moralesnę) teisės tyrimo schemą. Tinkamesne už pozityvistų formuluojamą teisės sampratą pristatoma ir integralioji teisės samprata, kurioje greta teisės normų (įprastų elgesio standartų) veikia ir teisės principai (Dworkin, 2005).

Teisės moksle tebevyksta diskusija, kaip reikėtų suprasti teisės normą. Pastebėtina, kad teisės literatūroje teisės principai nevienodai apibūdinami (o kartais net apibrėžiami, vartojant skirtinga terminiją). Tam turi įtakos ne tik teisinė tradicija ar teisinė paradigma, kuriomis remdamasis veikia vienas ar kitas tyrėjas, bet ir kalba, kuria autorius rašo². Turime pripažinti, kad sąvokų parinkimas ir pritaikymas – tai ir

2 Štai R. Alexy visas teisinius nuostatus vadina normomis ir skiria normas – taisykles ir normas – principus. Panašiai teisės tyrimo schemą konstruoja ir R. Dworkinas, taip pat išskirdamas taisykles ir kitus teisės elementus, tarp kurių įtraukiami ir teisės principai (tiesa, šis autorius, skirtingai negu R. Alexy, principų nevadina normomis).

kalbos ypatumų, ir tam tikrų konvencijų rezultatas. Todėl siekiant, kad sąvokas vienodai suprastų ir publikacijos autorė, ir jos skaitytojas, būtų prasminga nurodyti, kad šioje publikacijoje teisės norma (vartojama kaip teisinės taisyklės sinonimas) suvokiama laikantis analitinei jurisprudencijai būdingos pozicijos kaip specifinė kalbinė taisyklė, kuria nustatoma, kaip normos adresatas turi (gali) elgtis, esant tam tikroms, joje apibrėžtomis aplinkybėms, o teisės principai – kaip ypatingos teisinės nuostatos, tam tikrais požymiais (apie juos – toliau) besiskiriančios nuo teisės normų.

Patikimu ir pagrįstu laikytinas teiginys, kad teisė susideda iš normų ir funkcionaluoja kaip tam tikrų normų (taisyklių) sistema. Tiesa, teisės moksle diskusijų dėl normų vyksta, bet diskutuojama daugiausia dėl normos sampratos (be kita ko, dėl privalomųjų normos požymių) ir dėl to, ar be normų teisėje egzistuoja ir kitokių elementų. Lyginant teisės normas ir teisės principus, tarp mokslininkų kaip ir sutariama, kad abu išreiškia teisės požiūriu siektino elgesio pavyzdį ir abu kreipia tam tikro teisinio sprendimo link, bet taip pat atkreipiamas dėmesys ir į šių kategorijų skirtumus. Įprasta pabrėžti, kad viena principo savybių susijusi su laipsniu – principai, skirtingai negu normos, yra platūs, bendri ir nekonkretizuoti; be to, teigiama, kad principai nurodo tam tikrą siekį, tikslą (Hart, 1997, p. 401). Taip pat moksle aptinkame teiginį, kad pagrindinis principo išskirtinumas yra tas, kad principai turi svarbos ir svarumo plotmę, kurios neturi normos (Dworkin, 2004, p. 54)³. Taip pat nurodoma, kad normos taikomos pagal schemą „viskas arba nieko“, o principai – „daugiau arba mažiau“, ir pabrėžiama, kad būtent todėl principai, išreiškiantys idealą, siekiamybę, negali būti realizuoti visa apimtimi (Dworkin, 2004, p. 51–54); pažymima, kad jeigu egzistuoja faktai, kurių reikia vienai ar kitai normai pritaikyti, tada tokia norma galioja ir turi būti taikoma, priešingai negu principo taikymo atveju – principas nenustato teisinių padarinių, automatiškai kylančių iš rėmimusi vienu ar kitu principu (Dworkin, 2004, p. 52). Teisės literatūroje atkreipiamas dėmesys į tai, kad principas yra „teisingumo ar sąžiningumo, ar kitokios moralės dimensijos reikalavimas“ (Dworkin, 2004, p. 49). Taip pat pripažįstami skirtingi teisės normų ir teisės principų „susidūrimų“ sprendimo būdai: jeigu dvi normos prieštarauja viena kitai, viena iš jų bus netaikoma kaip negaliojanti, ir teisės mokslas tokiam atvejui dažniausiai pasiūlys lengvai pritaikomas teisės normų kolizijos išsprendimo taisykles; kai skirtingi principai reikalauja skirtingų sprendimų (o tai nutinka dažnai), nėra netaikytino principo – sprendžiant dėl šių teisės elementų susikirtimo, būtina atsižvelgti į kiekvieno iš jų svarbą ir rasti juos derinantį sprendimą, kuris nepaneigtų nė vieno iš principų⁴. Taip

3 Ir būtent su tokiais Dworkino teiginiais labiausiai nesutinka Hartas (Hart, 1993, p. 401–402).

4 Taip teigti paprasta teoriniu lygmeniu, bet sudėtinga tokį teiginį realizuoti, praktiškai taikant teisę, nes ginče įprastai tenka rinktis, kuris iš principų yra svaresnis toje konkrečioje situacijoje, ir bet kuris iš sprendimų gali būti įvardytas abejotinu. Išsamiai šį teisės principų taikymo aspektą analizavo ir praktiškai pritaikomus sprendimus siūlė R. Alexy (Alexy, 2014).

pat pažymima, kad teisės principas, skirtingai negu teisės norma, neturi iš anksto žinomo išimčių sąrašo (dažnai tuo pačiu pabrėžiant, kad būtent teisės normos ir įtvirtina tam tikras (bet ne visas įmanomas) teisės principo veikimo išimtis). Aptinkamas ir papildomas pastebėjimas dėl itin bendro teisės principų pobūdžio, pažymint, kad teisės norma gali apimti didelį skaičių faktinių situacijų, bet teisės principai apima tokių situacijų begalybę (Bergel, 1989, p. 91–92).

Taigi teisės moksle požiūris, kad teisės normos ir teisės principai yra teisiškai reikšmingos ir tarpusavyje esmingai besiskiriančios kategorijos, gali būti įvardytas konvenciniu. Taip pat galime teigti, kad iš teisės normų (taisyklių) kildinama teisė gali būti laikoma daugiau ar mažiau akivaizdžia ir prognozuojama. Tačiau, vertindami teiginius, kuriais teisės moksle apibūdinami teisės principai, ypač dėl itin bendro ir nukreipiančio jų pobūdžio ir įžvalgos, kad jie taikytini begalybei situacijų, turime pagrindo abejoti, ar tokia savybė kaip akivaizdumas ir galėjimas prognozuoti rezultatą galėtų būti priskirta teisei, formuluojamai remiantis teisės principais.

2. Teisės principų vieta teisės sistemoje: doktrininis aspektas

Teisės moksle skiriami keli galimi teisės principų egzistavimo teisės sistemoje modeliai (Jankauskas, 2004, p. 21–22), kuriuos (trumpai) būtų galima pristatyti taip. Pagal pirmąjį modelį teisės principai – tai abstraktaus pobūdžio vadovaujantios idėjos, priklausančios teisinės sąmonės sričiai ir nepriskirtinos normatyvinei tikrovei. Pagal tokį modelį teisiškai saistantis (reguliuojantis) krūvis tenka tik teisės normoms. Pagal antrąjį modelį teisės principai laikomi ypatinga teisės normų rūšimi, kuriai būdingas itin didelis abstraktumas. Tokioje schemoje teisinis tekstas laikomas ypač reikšmingu ir teisės principai priskiriami teisės sistemai tik tuo atveju, jei jie suformuluoti teisės akto tekste. Savarankiško reguliavimo funkcija teisės principams nėra suteikiama. Pagal trečiąjį modelį teisės principai suprantami kaip savarankiški, savitus požymius ir funkcijas turintys teisės sistemos elementai, veikiantys greta teisės normų ir reguliuojantys žmonių elgesį. Pažymima, kad teisės principai skiriasi nuo normų itin aukštu abstrakcijos laipsniu, struktūra, formulavimo ir taikymo ypatumais. Bet, skirtingai negu pirmojo ir antrojo modelio atvejais, teigiama, kad teisės principai gali savarankiškai, be normų įsikišimo, transformuoti visuomeninius santykius į teisinius. Pirmasis modelis akivaizdžiai sietinas su teisiniu pozityvizmu ir, matyt, klasikiniu (griežtuoju) jo pavidalu; antrasis – galėtų būti tapatinamas su švelniu po pozityvizmu, kai teisinis tekstas laikomas labai reikšmingu, bet neatmetama galima teisės sąveika su kitomis normatyvinėmis sistemomis, be kita ko, politine, moraline ar religine sistema, šią sąveiką

realizuojant per, Harto žodžiais, „kintamuosius teisinius modelius“; šio (antrojo) modelio požymiai, beje, būdingi R. Alexy plėtojama teisės kaip normų – taisyklių ir normų – principų koncepcijai (Alexy, 1994, 2014). Trečiojo modelio požymių galėtume išvėlyti R. Dworkino darbuose, bet tai, kad autorius, kalbėdamas apie principus, nuosekliai teigė, kad net „tie, kurie panašiausi į normas, nenustato teisinių pasekmių, automatiškai kylančių, kai esama atitikimo numatytoms sąlygoms“ (Dworkin, 2004, p. 52), parodo, jog šis teisės principus itin išpopuliarinęs autorius vis dėlto nelaikė principo tiesiogines teises pasekmes lemiančiu standartu. Įdomu pažymėti, kad K. Jankauskas, aprašęs trečiąją principų egzistavimo teisės sistemoje modelį, nurodė: „Būtent tokia teisės principo ir teisės sistemos samprata yra įtvirtinta Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje“ (Jankauskas, 2004, p. 22)⁵.

Spręsdami, koks teisės principų ir teisės normų koegzistavimo modelis veikia Lietuvoje, pabandykime atsakyti į tam tikrus klausimus: ar tarp principų ir taisyklių yra ir turėtų būti loginis skirtumas? Ar teisėjai, spręsdami bylas, remiasi ir turėtų remtis principais? Ar teisėjai, spręsdami bylas, vertina ir turėtų vertinti principus kaip teisę ar tik kaip moralinę kategoriją (kas reikštų, kad principų vertinimas ir taikymas lieka teisėjo diskrecija)? Šių klausimų kontekste galime pabandyti patikrinti Lietuvos teisėje formuojamą teisės principų veikimo koncepciją.

Publikacijos autorės požiūriu, yra pagrindo į visus tris klausimus atsakyti teigiamai: taip, Lietuvoje ir teisės moksle, ir teismų jurisprudencijoje daroma loginė skirtis tarp normų ir principų; taip, Lietuvos teisėjai, spręsdami bylas, remiasi teisės principais; taip, teisėjai, spręsdami bylas, remiasi principais kaip teisiniais, o ne moraliniais standartais. Teigiamus atsakymus į šiuos klausimus patvirtina tam tikri lietuviškojo teisinio diskurso fragmentai, pateikiami toliau.

2021 m. konferencijoje, įvykusioje Lietuvos Respublikos civilinio kodekso dvidešimtmečiui paminėti, teisėjai bene didžiausią dėkingumą kodekso rengėjams reiškė už bendrųjų teisės principų (teisingumo, protingumo, sąžiningumo) įtvirtinimą kodekso tekste⁶. Teisėjai linkę manyti, kad principai jiems padeda rasti išeitį

5 Turima galvoje Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencija. Šią autoriaus išvalgą patikrinti siekiama trečiojoje publikacijos dalyje.

6 Iš pirmo žvilgsnio šis dėkingumas atrodo paradoksaliai, nes teisės principų kategorija buvo plačiai paplitusi ir sovietinės teisės sistemoje. Štai 1978 m. Lietuvoje išleistame Baudžiamojo proceso kodekso vadovėlyje proceso principams skirtas atskiras skyrius. Kai kurie vadovėlyje įtvirtinti teiginiai yra ideologiškai angažuoti – pavyzdžiui, teisės principai apibrėžti kaip įstatyme įtvirtinti pradai, kuriuos apsprendžia socialistinė santvarka, pabrėžiant, kad juos įtvirtinti svarbiausi V. Lenino nurodymai. Tačiau atsiribojant nuo ideologijos, matome, kad teisės principus apibūdinanti terminija mums yra atpažįstama kaip turinti sąlytį su šių dienų teisės mokslu. 1978 m. Baudžiamojo proceso vadovėlyje, pasiremiant žodžio semantine kilme (lot. *principium* – pagrindas, pirmasis šaltinis, žodis „principas“ apibrėžtas kaip kurios nors teorijos, mokslo, praktinės veiklos pagrindinis, pradinis teiginys, kaip idėja, pradmuo, kuriuo vadovaujamosi (aut. – visiškai korektiškas aiškinimas); pagrindinė elgesio veikimo norma, taisyklė (aut. – tokia reikšmė taip pat galima). Toliau (*sic*), svarbiausia principų savybe laikomas jų įtvirtinimas norminiuose (normatyviniuose) aktuose

iš įvairių teisinio kvalifikavimo situacijų: kai taikytinas tekstas neaiškus, prieštaringas, kai reikia išsamiai argumentuoti, kodėl teismo sprendimas būtent toks, o ne kitoks, etc. Šiame kontekste pažymėtina, kad būtent V. Mikelėnas, buvęs Civilinio kodekso rengimo darbo grupės vadovas, kartu su D. Mikelėniene buvo vieni iš pirmųjų autorių, kurie po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo į teisinį Lietuvos diskursą įvedė kitaip, negu buvo įprasta sovietiniame teisės moksle, suprantamų teisės principų, be kita ko, bendrųjų teisės principų, koncepciją, tiesa, nurodydamas, kad jie yra „teisės *normų* hierarchijos viršūnė“⁷ (Mikelėnienė, Mikelėnas, 1999, p. 236). Reikia pripažinti, kad po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo prasidėjusių paradigminių pokyčių, šio tyrimo kontekste, Lietuvos teisei minčiai didelę įtaką padarė bendrosios teisės tradicijos teisininkų darbai, ypač – R. Dworkino, kaip buvo nurodyta, plėtojusio integralią teisės sampratą ir ypač daug dėmesio skyrusio teisės principams kaip itin svarbiems teisės sistemos elementams (Dworkin, 2004; Dworkin, 2005; Dworkin, 2006). Toks intensyvus doktrininis intakas galėjo sukurti prielaidas tam, kad Lietuvos teisės moksle iš karto įsitvirtino teisės principų kaip savarankiškų teisės elementų, besiskiriančių nuo teisės normų, koncepcija (Jankauskas, 2004; Spruogis, 2012; Kūris, 2012; Baltrimas, Lankauskas, 2014; Lastauskienė, 2012; Latvelė, 2020). Tik atskiri mokslo fragmentai leistų teigti, kad lietuviškame teisės diskurse liko ir kitokių galimų požiūrių į teisės principų vietą teisės sistemoje požymių. Tokiais fragmentais galėtume įvardyti pozicijas, kad yra principai – idėjos ir principai – normos (Vaišvila, 2004, p. 146–147), kad principai yra teisės normų hierarchijos viršūnėje (Mikelėnienė, Mikelėnas, 1999, p. 236), kad tam tikri teisės principai gali būti išvedami iš tam tikros teisės normų grupės (Vaišvila, 2000, p. 126).

Įdomu stebėti, kaip keitėsi teisės principų kategorijos doktrininė analizė, bėgant laikui ir Lietuvos teisininkams tolstant nuo sovietinės teisinio pozityvizmo doktrinos. Šios publikacijos autorė siekė revizuoti su teisės aiškinimu susijusių kategorijų kaitą per daugiau nei trisdešimt metų po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Nepriklausomybės pradžioje sisteminis teisės aiškinimas buvo apibūdinamas kaip aiškinamos teisės normos derėjimas su kitomis teisės normomis, bendrųjų teisės principų aiškinimo metodo apskritai neskiriant; vėliau sisteminis aiškinimo metodas būdavo apibrėžiamas panašiai, bet greta jo pradėtas išskirti bendrųjų teisės principų aiškinimo metodas; galiausiai sisteminio aiškinimo metodo ribos buvo išplėstos tuo pagrindu, kad teisės sistema suprantama ne tik kaip

(aut. – akivaizdi teisinio pozityvizmo įtaka). Vadovėlyje pateikti tokie principų pavyzdžiai kaip nacionalinės kalbos, teisiemojo teisės į gynybą, viešo bylų nagrinėjimo principai. Nurodoma, kad principai apima objektyvius ir subjektyvius elementus. Objektyvūs elementai siejami su visuomeninių santykių dėsningumais, subjektyvūs – su įstatymų leidėjo (subjektyvia) kūrybine veikla, šiuos principus užfiksuojant teisės aktuose (Kazlauskas (red.), 1978, p. 50–51).

7 Tai rodytų panašumą į R. Alexy konstruojamą teisės principų kaip normų – principų sampratą.

teisės normų, bet ir kaip teisės principų sistema, nurodant, kad sisteminis teisės aiškinimo metodas apima savyje ir bendrųjų teisės principų aiškinimo metodą, todėl pastarojo išskirti kaip atskiro aiškinimo metodo nebėra prasmės (Lastauskienė, 2023).

Pateiktieji lietuviško teisės mokslo pavyzdžiai leidžia įžvelgti, kad mokslininkai teisės principams teikia didžiulę reikšmę. Tačiau, palaikant V. Mikelėno 2022 m. konferencijos pranešime įžvelgtinas intencijas, tenka konstatuoti, kad ir šiandien, praėjus trisdešimčiai metų nuo nepriklausomybės atkūrimo ir paradigminių teisės sistemos pokyčių pradžios, teisės principų taikymo legitimumo šaltiniai ir ribos tebėra sudėtingas teisės klausimas. Beje, sunkumų vis dar kelia ne tik praktinis teisės principų taikymas, bet ir teorinis teisės principų „patalpinimo“ teisės sistemoje aspektas. Ir ne tik dėl teisinio pozityvizmo, suabsoliutinusio valstybės galias kurti teisę, išreiškiamą normomis, įtakos teisiniam diskursui, bet ir dėl sunkumų įtikinamai apibrėžti ir paaiškinti teisės principus ir jų veikimą.

Teisės literatūroje pripažįstama fundamentali teisės principų reikšmė, dažnai pasitelkiant filosofinį apibrėžimą, pagal kurį principai – tai sistema direktyvinio pobūdžio nuostatų, kurioms paklūsta visos tolesnės procedūros (Bergel, 1989, p. 91), išskiriant jų svarbą teisės spragoms pildyti (Bergel, 1989, p. 97) ar teisiniam argumentavimui (Hart, 1994, p. 405); nurodoma, kad teisės principai įgalina teisėjus veikti net ir tais atvejais, kai apskritai nėra tiems atvejams taikytino teisinio teksto (Bergel, 1989, p. 85–86). Bet tebėra neatsakytas klausimas, kur slypi teisės principų normatyvinė galia. Teisinis normatyvizmas sukūrė „impulsų“ konstrukciją, leidžiančią pagrįsti teisės normų (net ir papročiu suformuotų) privalomumą (Kelsen, 2002), tačiau teisės principams tokia schema visiškai netinka. Kodėl gi teisėjai gali (privalo) taikyti teisės principus ir kur slypi teisės principų turinio nustatymo šaltiniai?

Teisė moksle randame tokių (ar panašių) bendro pobūdžio samprotavimų: i) dalis bendrųjų teisės principų *glūdi* pozityviosios teisės (aut., taigi – teisės normų sistemoje) – bet kita jų dalis gali būti kildinama iš pačios *teisinės tvarkos dvasios* (Glendon, Gordon, Osakwe, 1993, p. 128); ii) teisės principai neišeina iš *teisinės tvarkos* apimties, jie – vidinė (sudedamoji) tos teisinės tvarkos dalis (Bergel, 1989, p. 85); pripažįstama, kad teisės principams būdinga *moralinė dimensija* (Dworkin, 2004, p. 49) (bet moralinę dimensiją įprasta nelaikyti teisiškai saistančia, dažniausiai ji priskiriama teisėjo diskrecijai, jam priimant vienokį ar kitokį sprendimą); sutariama, kad principų svarba dažnai siejama su teismų sprendimais, kuriais jie išaiškinti ir pritaikyti, bet taip pat nurodoma, kad tiesiogiai iš teismo jurisprudencijos teisės principų normatyvumas nekyla (Bergel, 1989, p. 89); yra autorių, atvirai teigiančių, kad reikia kalbėti ne apie bendrųjų teisės principų taikymą, bet apie teisėjų precedentais kuriamą teisę – „<...> kyla klausimas, ar teisės šaltinis iš tikrųjų yra bendrasis principas, ar pats teisėjas“ (Glendon, Gordon, Osakwe, 1993, p. 121).

Taigi teisės mokslas ir teisės doktrina nepasiūlo tokios teisės principus inkorporuojančios teisės tyrimo schemos, kuri leistų pritaikyti ją sprendžiant praktinius teisės klausimus, o klausimas, *kodėl* teisėjas privalo taikyti teisės principus, taip pat likęs be įtaigaus atsakymo.

3. Teisės principo taikymo ištakos ir raidos tendencijos: vieno principo pavyzdžiu

Jau buvo cituotas teiginys, kad būtent Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencija įtvirtinto modelį, pagal kuri teisės principas veikia kaip tiesiogiai teisinius padarinius kuriantis elgesio standartas. Tenka pripažinti, kad yra prielaidų tokiai išvalgai. Šioje publikacijoje bus bandoma šį teiginį iliustruoti, pasitelkiant Konstitucinio Teismo praktikos, teismui taikant teisinės valstybės principą, fragmentą.

Kaip žinoma, 1992 m. spalio 25 d. referendume buvo priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija. Joje pirmą kartą valstybės istorijoje numatyta konstitucinės justicijos institucija – Konstitucinis Teismas. Pagal Konstitucijos 102 straipsnį, Konstitucinis Teismas sprendžia, ar įstatymai ir kiti Seimo aktai neprieštarauja Konstitucijai, o Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktai – neprieštarauja Konstitucijai arba įstatymams. Įgyvendindamas Konstituciją ir šį įstatymą, Seimas 1993 m. vasario – kovo mėn. paskyrė visus Konstitucinio Teismo teisėjus. 1993 m. rugsėjo 17 d. Konstitucinis Teismas priėmė pirmąjį nutarimą konstitucinės justicijos byloje, nustatęs Seimo nutarimo prieštaravimą Konstitucijos 123 straipsniui.

Vienas iš dažniausiai Konstitucinio Teismo praktikoje taikomų principų – konstitucinis teisinės valstybės principas (šioje publikacijoje bus vartojamas ir trumpinys – KTVP). Šio principo turinys konstitucinės justicijos bylose aiškinaamas įvairiai: rašoma, kad šis principas yra įtvirtintas Konstitucijoje⁸; kad jis lemia pagrindinius Lietuvos valstybės valdžios organizacijos ir veiklos principus⁹; pasak teismo, demokratiniai rinkimų į politines atstovaujamas institucijas principai taip pat kildinami iš konstitucinio teisinės valstybės principo suponuojamų imperatyvų ir aiškintini atsižvelgiant į juos¹⁰; nurodoma, kad konstitucinis teisinės valstybės principas – universalus principas, kuriuo grindžiama visa Lietuvos teisės sistema ir pati Konstitucija; rašoma, kad konstitucinis teisinės valstybės principas – itin talpus konstitucinis principas, apimantis daug tarpusavyje susijusių im-

8 Konstitucinio Teismo 1999 m. lapkričio 23 d. nutarimas.

9 Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d., 2001 m. sausio 25 d., 2012 m. kovo 29 d., 2012 m. gegužės 2 d. nutarimai.

10 Konstitucinio Teismo 2019 m. vasario 15 d. nutarimas.

peratyvų; jo turinys atskleidinamas atsižvelgiant į įvairių kitų konstitucinių principų, kaip antai Konstitucijos viršenybės, Tautos suvereniteto, demokratijos, atsakingo valdymo, valdžios galių ribojimo ir valdžios įstaigų tarnavimo žmonėms, turinį¹¹.

Nurodytos konstitucinės jurisprudencijos nuostatos, kaip ir teisės mokslininkų teiginiai dėl teisinės valstybės principo¹², kuria teisinės valstybės principo daugiareikšmiškumo kontekstą, kuris laikytinas svarbiu, vertinant šio principo taikymą konstitucinės justicijos bylose, kurias sprendė Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas.

Pažymėtina, kad Lietuvos Respublikos Konstitucijos tekste konstitucinis teisinės valstybės principas tiesiogiai nėra įvardytas. Bet Konstitucijos preambulėje nurodyta, kad lietuvių tauta Konstituciją priėmė ir skelbia, *siekdama*, be kito ko, atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir *teisinės valstybės*. Tikėtina, visiems žinoma, kad Konstitucijos preambulė buvo rengiama Justino Marcinkevičiaus teksto pagrindu, tačiau įdomu pažymėti, kad Konstitucijos rengimo darbo grupės nario Vytenio Povilo Andriukaičio žodžiais¹³, „jame nebuvo principinio kartinio akmenis – atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės siekio“¹⁴ ir kad šis teiginys atsirado būtent jo (V. P. Andriukaičio) iniciatyva ir pasiūlymu. Taigi Konstitucijos tekste įtvirtintas teisinės valstybės siekis – kas atitinka nukreipiantį (bet ne nelemiantį) teisės principo pobūdį. Pirmą kartą teisinės valstybės principas Konstitucinio Teismo nutarimo tekste paminėtas 1999 m. gegužės 11 d. – taigi daugiau negu penkerius metus nuo Konstitucinio Teismo veiklos pradžios nei pareiškėjai, nei Konstitucinis Teismas tokiu principu kaip sudedamąja Konstitucijos dalimi nesirėmė. Nurodytame nutarime teismas tik argumentuose nurodė, kad egzistuoja teisinės valstybės principai (vartojo sąvoką daugiskaita – „principai“ ir neįvardijo šių principų konstituciniais), rezoliucinėje dalyje buvo nustatytas prieštaravimas Konstitucijos 74 straipsniui, bet ne KTVP. 1999 m.

11 Konstitucinio Teismo 2004 m. gruodžio 13 d., 2011 m. lapkričio 17 d. nutarimai.

12 Teisės mokslo doktrinoje nurodoma, kad teisinės valstybės principas apima daug įvairių tarpusavyje susijusių imperatyvų, tokių kaip Konstitucijos viršenybė, žmogaus teisių gerbimas ir apsauga, valdžių padalijimas, asmenų lygybė prieš įstatymą, teisėjų ir teismų nepriklausomybė, įstatymų neveikimas atgaline data, teisėtų lūkesčių apsauga, teisinis tikrumas ir teisinis saugumas ir kt. (Jarašiūnas, 2006). Taip pat pažymėtina, kad teisės literatūroje teisinės valstybės principo turinys yra siejamas su teisinės valstybės kategorijos suvokimu, išskiriant formaliąją, materialiąją ir funkcinę šio principo sampratą (Murauskas, 2011).

13 V. P. Andriukaičio teiginiai paimti, gavus jo sutikimą, iš jo ir publikacijos autorės asmeninio susirašijimo.

14 Pasak V. P. Andriukaičio, Justino Marcinkevičiaus tekste nebuvo minimi ir Lietuvos Statutai bei konstitucijos, ir visa tai atsirado būtent jo siūlymu. V. Andriukaitis nurodo, kad dar savo pagrindinėje bei politinio disidentinio laikotarpio savišvietos veikloje jis daug dėmesio skyrė K. R. Popper atvirosios visuomenės koncepcijai ir kad jis taip pat buvo susipažinęs su Zigmo Toliušio 1926 m. vasarą „Varpo“ bendrovėje išleista knygele „Demokratija ir jos priešai arba Demokrato katekizmas“, kurią laiko ir šiandien aktualia.

lapkričio 9 d. nutarime Konstitucinis Teismas nurodė, kad yra tokie konstituciniai teisinės valstybės principai (jau pridedama sąvoka „konstituciniai“, vis dar vartojama daugiskaita – „principai“), pareiškėjas byloje tokiais principais nesirėmė (byloje prieštaravimo Konstitucijai nebuvo nustatyta). 1999 m. lapkričio 23 d. nutarime Konstitucinis Teismas vėl nurodo esant tokį teisinės valstybės principą (apibrėžia vienaskaita, nevartoja būdvardžio „konstitucinis“, byloje nustatyti prieštaravimai Konstitucijos normoms, prieštaravimo KTVP nenustatyta). 1999 m. gruodžio 21 d. nutarime nurodyta, kad teisėjo ir teismų nepriklausomumas – vienas iš esminių demokratinės teisinės valstybės principų (pridedama valstybę apibūdinanti sąvoka – „demokratinė“), pareiškėjas tokiu principu nesirėmė, rezoliucijoje nustatytas prieštaravimas konkrečioms Konstitucijos nuostatoms, bet ne teismo argumentuose paminėtam principui.

Ryškiau įvykiu KTVP taikymo praktikoje laikytinas nutarimas, priimtas 2000 m. vasario 23 d. byloje Nr. 21/98-6/99. Šioje byloje vienas iš bylos pareiškėjų (Seimo narių grupė) pasirėmė KTVP kaip sudedamąja Konstitucijos dalimi ir teisiškai saistančiu standartu. Seimo narių grupei atstovavo, be kita ko, jau minėtas V. P. Andriukaitis, kuris, apibūdinamas šį atvejį, prisiminė: „Laukiau momento, kada susidarys proga išprovokuoti dėl šio pamatinio principo pasisakyti ir patį Konstitucinį Teismą. Mat tik konstituciniai principai suponuoja ir konstitucinius gėrius, kurie yra pilietinės Tautos egzistencijos esmė <...> be konstitucinių principų ir imperatyvų nėra ir pilietinės Tautos demokratinį pagrindų.“ Tai buvo ne tik pirmas kartas, kai Konstitucinio Teismo buvo paprašyta tirti ir dėl teisinio reguliavimo prieštaravimo KTVP, bet ir pirmas atvejis, kai prieštaravimas šiam principui buvo nustatytas.

Tokios buvo KTVP taikymo ištakos. Peržiūrėję paskutinių metų Konstitucinio Teismo jurisprudenciją, matome, kad iš šešiolikos bylų, kuriose 2021 m. buvo priimti nutarimai, tik keturiose bylose pareiškėjai nesirėmė KTVP – likusiose dvylikoje ginčijo teisinį reguliavimą kaip prieštaraujantį ir KTVP. Vienoje byloje pareiškėjas KTVP nesirėmė – teismas prieštaravimą šiam principui nustatė pats, savo iniciatyva (pavyzdžiui, Konstitucinio Teismo 2021 m. vasario 12 d. nutarimas). Iš Konstitucinio Teismo nutarimų, priimtų 2022 metais, matome, kad iš šešiolikos bylų, kuriose priimti nutarimai, pareiškėjai net keturiolikoje bylų prašė pripažinti prieštaravimą KTVP – visose bylose, kuriose rastas prieštaravimas, buvo pripažintas taip pat ir prieštaravimas KTVP.

Apibendrinami KTVP taikymo ištakas ir raidą, galime išvelgti, kad tokį (ar panašiai) suprantamą principą pirmiausia kaip esantį konstatavo Konstitucinis Teismas, bet jis šį principą naudojo kaip teisinio argumentavimo priemonę, o ne kaip teisinį standartą, kurio sulaužymas tiesiogiai nulemia prieštaravimą Konstitucijai. Vėliau šį teismo argumentavimą principu pradėjo naudoti pareiškėjai, kol tai tapo plačiai paplitusia praktika. Maža to, šiuo metu KT yra linkęs *ex officio* patikrinti, ar pareiškėjo ginčijamas teisinis reguliavimas nereiškia ne tik prieštaravimo

pareiškėjo nurodytoms Konstitucijoje įtvirtintoms nuostatoms, bet ir prieštaravimo KTVP, nors pareiškėjas byloje to ir neprašo.

Matant poreikį formuluoti iš atlikto tyrimo kylančius klausimus ir ignoruojant tam tikrus diskurso aspektus kaip nepatenkančius į šios publikacijos objektą¹⁵ ir vadovaujantis tam tikromis didelio patikimumo prezumpcijomis, jų papildomai neįrodinėjant, tokiomis kaip: i) interpretacijos diskrecija numato subjektui teisę laisvai pasirinkti aiškinimo metodus, savarankiškai spręsti, kurių metodų taikymo rezultatai bus paskelbti oficialia konstitucine doktrina (Mesonis, 2010, p. 250); ii) „konstitucinės justicijos formuojama oficiali konstitucinė doktrina yra vienintelis šaltinis, kurio pagrindu garantuojamas teisės normų sistemos legitimumas. Oficiali interpretacija yra privaloma, taigi ji imperatyvi <...> (Mesonis, 2010, p. 248), publikacijos autorei kyla tam tikrų klausimų:

1. Ką reiškia faktas, kad daugiau negu penkerius metus po Konstitucinio Teismo veiklos pradžios konstitucinis teisinės valstybės principas ne tik kad nebuvo įvardytas kaip tiesioginius teisinius padarinius (prieštaravimą Konstitucijai) nulemiantis teisinis standartas, bet juo net nebuvo remtasi kaip teisiniu argumentu, taikytu argumentuoti teismo nutarimus? Ar tai reiškia, kad tuos penkerius metus dar nebuvo pagrindo Lietuvos visuomenę, be kita ko, teisinę bendruomenę, laikyti teisės principais besiremiančia visuomene? O gal tai reiškia, kad Konstitucinis Teismas, veikęs 1993–1998 metais, nebuvo „atradęs“ šio principo ir (ar) nelaikė jo teisiškai saistančiu elgesio standartu?
2. Ar KTVP turinį (taip, kaip jis suprantamas šiandien) ir jo taikymo rezultata pakeitė (galėjo pakeisti) tai, kad pradžioje daugiskaita apibrėžiamą principą (teisinės valstybės *principai*) pakeitė vienaskaitinis jo įvardijimas (koks vartojamas šiuo metu), kad jo apibrėžtyje įsitvirtino kaip neatskiriamas būdvardis „konstitucinis“ ir „atsiskyrė“ anksčiau vartotas valstybės apibūdinimas – „demokratinės“ (valstybės)?
3. Ar bylos išsprendimo konstrukcija, kai nustatomas prieštaravimas ne tik konstitucinei nuostatai, bet „ir KTVP“, nereiškia, kad tokiu atveju tiesiog argumentuojama remiantis teisės principu? Bet kaip tada vertinti situacijas, kai prieštaravimas Konstitucijai įrodinėjamas, o ir pripažįstamas, išimtinai KTVP pagrindu?
4. Kiek plačiai (ar bet kokioje situacijoje) gali būti tiesiogiai pritaikomas KTVP kaip pagrindinė (o kartais net vienintelė) konstitucinė nuostata, kurios neatitinkantis teisinis reguliavimas pripažįstamas prieštaraujančiu Konstitucijai?

15 Šioje publikacijoje nėra tiriama konstitucinių teisės normų ir teisės principų samprata ir neanalizuojama, ar jų koegzistavimo modelis laikytinas specifiniu: „Konstitucija apima ir principus, ir normas: konstituciniai principai ir konstitucinės normos tarp savęs glaudžiai susiję <...>, į Konstituciją galima žvelgti jei ne kaip į „tik principų bei normų rinkinį“, tai bent kaip į „visų pirma principų rinkinį“ (Kūris, 2012, p. 60).

5. Ar KTVP taikymas Konstitucinio Teismo iniciatyva nesukuria prielaidų abejoti, ar veikiant tokiu būdu nėra pažeidžiamas rungimosi, kuris, nors ir su išlygomis, vis dėlto veikia ir konstitucinės jurisdikcijos byloje, reikalavimas?

Tai tik dalis klausimų, kurie įdomūs šios publikacijos autorei, o, tikėtina, ir kitiems teise, be kita ko, konstitucine teise, teisės teorija ir filosofija, besidominantiems asmenims, ir būtent akademinė (kaip nešališka) tokių ir panašių klausimų analizė būtų naudinga tiek teisės mokslui, tiek teisinei praktikai.

Išvados

1. Teisės moksle teisės principai įvardijami ir apibūdinami įvairiai. Yra mokslininkų, teisės principus laikančių teisės normų rūšimi. Bet vyraujančiu (ir konvenciniu) galėtume laikyti teisės principų aiškinimą kaip ypatingų teisės sistemos elementų, besiskiriančių nuo teisės normų itin bendru pobūdžiu, reguliavimo krypties įtvirtinimu ir ypatinga svarba teisei. Principai skirti begaliniam situacijų skaičiui, niekada negali būti realizuoti visa apimtimi, todėl pagrįsta laikytina įžvalga, kad jie negali nustatyti teisinių padarinių, automatiškai kylančių iš rėmimosi vienu ar kitu principu. Teisės mokslas nepateikia įtikinamo pagrindimo, kodėl teisėjas privalo taikyti teisės principus.
2. Yra pagrindo teigti, kad Lietuvos teisės sistemoje principai veikia itin intensyviai – ne tik kaip teisinio teksto aiškinimo, teisinio argumentavimo priemonė (kas atitiktų teisės principo prigimtį ir nukreipiantį jo pobūdį), kaip teisės spragų pildymo būdas (dėl tokio spragų pildymo būdo teisės moksle dažniausiai sutariama, nors teisėjai neturi predispozicijų veikti kaip įstatymų leidėjai), bet ir tiesiogiai veikiantis (teisinius padarinius kuriantis) teisinis standartas. Yra pagrindo patvirtinti teisės moksle skelbiamus teiginius, kad tokį itin intensyvių teisės principų veikimą galėjo skatinti ir Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo veikimo būdas.
3. Konstitucinio teisinės valstybės principo Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje ištakos ir raidos tendencijos iliustruoja paradigminių teisės principų suvokimo pokytį: daugiau negu penkerius metus šiuo principu nesirėmė nei Konstitucinis Teismas, nei pareiškėjai – šiuo metu konstituciniu teisinės valstybės principu remiasi absoliuti pareiškėjų dauguma; konstitucinis teisinės valstybės principas yra taikomas ne tik kaip aiškinimo ir argumentavimo priemonė, bet ir kaip teisiškai saistantis ir tiesioginius padarinius (prieštaravimą Konstitucijai) nulemiantis elgesio standartas; šį principą kaip teisiškai saistantį elgesio standartą Konstitucinis Teismas gali pritaikyti savo iniciatyva.

Šaltinių sąrašas

Norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.

Specialioji literatūra

1. Alexy, R. (1994). *Theorie der Grundrechte*. Baden Baden: Nomos.
2. Alexy, R. (2014). Formal principles: some replies to critics. *International Journal of Constitutional Law*, 12 (3), 511–524.
3. Baltrimas, J., Lankauskas, M. (2014). *Argumentavimas remiantis teisės principais: atkūriamasis ir plėtojamasis būdai*. Mokslo studija [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://teise.org/wp-content/uploads/2016/07/Baltrimas_Lankauskas_studija.pdf [žiūrėta 2023 m. gegužės 16 d.].
4. Baublys, L., Spruogis, E. (red.) (2012). *Teisės teorijos įvadas*. Vilnius: Mes.
5. Bergel, J. L. (1989). *Théorie générale du droit*. Deuxième édition. Dalloz.
6. Dworkin, R. (2004). *Rimtas požiūris į teises*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
7. Dworkin, R. (2005). *Teisės imperija*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
8. Dworkin, R. (2006). *Principo reikalas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
9. Glendon, M. A., Gordon, M.W., Osakve, C. (1993). *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai.
10. Hart, H. L. A. (1997). *Teisės samprata*. Vilnius: Pradai.
11. Jankauskas, K. (2004). Teisės principų samprata ir jų formulavimo teisės aiškinimo aktuose ypatumai. *Jurisprudencija*, 51 (43), 17–31.
12. Jarašiūnas, E. (2006). Quelques aspects de l'interprétation de principe constitutionnel d'état de droit dans la jurisprudence constitutionnelle Lituanienne. *Jurisprudencija*, 6(84), 16–24.
13. Kazlauskas, M. (red.) (1978). *Lietuvos TSR baudžiamasis procesas*. Vilnius: Mintis.
14. Kelsen, H. (2002). *Grynoji teisės teorija*. Vilnius: Eugrimas.
15. Kūris, E. (2021). Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas. *Jurisprudencija*, 25(13), 46–70.
16. Lastauskienė, G. (2012). Korektiško teisės principų taikymo prielaidos. *Teisė*, 85, 45–60.
17. Lastauskienė, G. (red.) (2020). *Teisės teorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
18. Lastauskienė, G. (2023). Teisės aiškinimas: kategorijų revizija. Iš *Visuomenės pokyčiai ir teisė. Liber Amicorum Vytautui Šlapkauskui*. Straipsnių rinkinys. Vilnius, p. 66–87.
19. Latvelė, R. (2020). Teisės principai kaip ypatingos teisinės nuostatos. Iš: Lastauskienė, G. (red.) *Teisės teorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
20. Mesonis, G. (2010). *Konstitucijos interpretavimo metodologiniai pagrindai*. Vilnius: VĮ Registrų centras.
21. Mikelėnienė, D., Mikelėnas, V. (1999). *Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai*. Vilnius: Justitia.
22. Murauskas, D. (2011). Teisinės valstybės principas: sampratos paieškos doktrinoje. *Teisė*, 78, 168–181.

23. Vaišvila, A. (2000). *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia.
24. Vaišvila, A. (2004). *Teisės teorija*. Antrasis leidimas. Vilnius: Justitia.

Teismų praktika

Konstitucinio Teismo jurisprudencija

1. Konstitucinio Teismo 1993 m. rugsėjo 17 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 47-949.
2. Konstitucinio Teismo 1999 m. gegužės 11 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 42-1345.
3. Konstitucinio Teismo 1999 m. lapkričio 23 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 101-2916.
4. Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 1999-12-24, Nr. 109-3192.
5. Konstitucinio Teismo 2000 m. vasario 23 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 17-419.
6. Konstitucinio Teismo 2004 m. gruodžio 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 181-6708.
7. Konstitucinio Teismo, 2011 m. lapkričio 17 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 141-6634.
8. Konstitucinio Teismo 2019 m. vasario 15 d. nutarimas. *TAR*, 2373.
9. Konstitucinio Teismo 2021 m. vasario 12 d. nutarimas. *TAR*, 2775.

Bendrosios kompetencijos teismų praktika

1. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. birželio 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-208-1075/2021.

Kiti šaltiniai

1. Lastauskienė, G. (2022). Kur dėti kablelį? Teisės principai – taikyti pavojinga ne-taikyti *Teisė.Pro* [interaktyvus]. Prieiga per internetą <https://www.teise.pro/index.php/2022/03/22/g-lastauskiene-kur-deti-kableli-teises-principai-taikyti-pavojinga-ne-taikyti/> [žiūrėta 2023 m. gegužės 16 d.].
2. Murauskas, D. (2022). Kodėl teisės principai neturi pakeisti teisės normų? *TeisėPro* [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.teise.pro/index.php/2022/02/23/d-murauskas-kodel-teises-principai-neturi-pakeisti-teises-normu/> [žiūrėta 2023 m. gegužės 16 d.].
3. Palevičienė, S. Teisininko komentaras. Teisė pagal sąžiningumo principą – misija įmanoma. *Delfi* [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/law/teisininko-komentaras-teise-pagal-saziningumo-principa-misija-imanoma.d?id=89462933> [žiūrėta 2023 m. gegužės 16 d.].